

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**DÜNYA DİNLƏRİNDƏ MƏHDƏVİYYƏT
NƏZƏRİYYƏSİ**

İxtisas: 7213.01 - Dinşünaslıq

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Elnur Kərim oğlu Mustafayev**

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Filologiya elmləri doktoru, akademik

Vasim Məmmədali oğlu Məmmədaliyev

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Sakit Yəhya oğlu Hüseynov

Rəsmi opponətlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor

Nəsrulla Naib oğlu Məmmədov

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elnurə Akif qızı Əzizova

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şahlar Şahbaz oğlu Şərifov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 – Birdəfəlik Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

Zəkiyyə Ağababa qızı Əbilova

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məmmədali Allahverdi oğlu Babaşlı

Elmi seminarın sədri:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əsədulla Cuci oğlu Qurbanov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tarixi hadisələrə, qədim milli-mənəvi irsə, xüsusən dini inanlara münasibət ictimai və hümanitar elmlər üçün həmişə aktual məsələ olmuşdur. Dini inanclar, bütövlükdə milli-mədəni irs hər bir xalqın mənəvi, qeyri-maddi sərvəti kimi qəbul edilir. Mifoloji təsəvvürlər, şifahi və yazılı folklor nümunələri, maddi mədəniyyət abidələri, qədim daş salnamələr, dini inanclar və adət-ənənələr bütövlükdə xalqın mövcudluğunu göstərən dəlil-sübutlardır. Müxtəlif xalqlarda müşahidə etdiyimiz fərqli mədəniyyətlər, adət-ənənələr, dini inanclar xalqın uzun zaman kəsiyində formalaşdırdığı yaşam tərzinin və hakim olan düşüncənin nəticəsidir. Ona görə də hər bir xalqın müqəddəratında kəskin dönüş baş verərsə, xalqın öz inkişaf yolunu müəyyən etməsi üçün mədəni-tarixi irsin, adət-ənənələrin və dini inancların tədqiq edilib araşdırılması çox mühüm məsələlərdən birinə çevrilir. Zamanın irəliləməsi və elmi-texniki sahələrin sürətlə inkişafı cəmiyyətin həyatında iqtisadi, siyasi, dini, mədəni dəyişikliklərə səbəb olur. Yaranmış ekstremal vəziyyət ictimai fikrin fəallaşmasına, mədəni-tarixi abidələrin yenidən öyrənilməsinə, tarixi mövzuların yeni üslubda tədqiq olunmasına zəmin yaradır. Tarixi dəyişmək mümkün olmasa da, dini inancları və mətnləri yenidən mənalandırmaq, yeni cür anlamaq, onları bugünkü həyatımızın bir parçasına çevirmək olar. Klassik mətn və ideoloji cərəyanlarda çox istifadə edilən, mübhəm ifadə və anlayışların zamanın tələblərinə uyğun olaraq tədqiqi dini və fəlsəfi anlayışların düzgün qavranılması istiqamətində qarşıya çıxmış bir çox problemləri həll edə bilər. Əksər hallarda dini mövzularda fərqli fikirlərin meydana çıxmasına və münaqişələrin alovlanmasına əsas səbəb dini-fəlsəfi mətnlərin düzgün oxunmaması və məqsədə uyğun şəkildə kontekstdən çıxarışlardır. Təbii ki, bu cür mənfi halların maksimum dərəcədə qarşısını almaq üçün dini zəmində ictimai-siyasi təhlükə yarada biləcək mövzuların araşdırılmasına zərurət yaranır.

Sovet dövründə və müstəqillik illərində Azərbaycanda dinlər və dinlə bağlı mövzular müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq

edilmişdir. Azərbaycanlı tədqiqatçılar bu sahədə sanballı işlər görmüş və qiymətli tədqiqat əsərləri yazmışlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqının qəbul etdiyi siyasi-ideoloji kurs bir çox hallarda dinlə bağlı bəzi mövzuların tədqiqinə imkan verməmiş və yaxud bəzi problemlər tam şəkildə işıqlandırılmamışdır. Habelə, Sovet dövründə dinlər və dinlə bağlı müxtəlif mövzular ateizm düşüncəsi altında tədqiq edildiyi üçün bir çox hallarda qənaətbəxş nəticənin əldə edilməsinə maneə yaratmış və obyektivliyə xələl gətirmişdir. 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş «*İslam Sivilizasiyası Qafqazda*» adlı beynəlxalq simpoziumda Ümummillə lider Heydər Əliyev öz çıxışında bu məsələ ilə bağlı bir sıra maraqlı məqamlara toxunmuşdur: «... *Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ateizm təbliğatında islam dininə qarşı təbliğat, xüsusi bir istiqamət təşkil edirdi və bu, xüsusi nəzarət altında idi. Sovet hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranırdı ki, sovet quruluşuna təhlükə törədən yalnız islam dinidir, xristian dini, yaxud da sovetlər ölkəsində olan başqa dinlər bu quruluşa o qədər təhlükə yaratmır. Bu, o dövrdə mənim gözümlə gördüyüm və bir çox ideoloji sənədlərdə oxuduğum həqiqətlərdir ki, sizə çatdırıram. Kommunist ideologiyasında dinlərə münasibətdəki bu ayrı-seçkilik, dinləri bir-birindən fərqləndirmək xətti göstərirdi ki, demək, belə çıxır, din var – yaxşı dindir, din də var – çox pisdir, bu pis din də quya islam dinidir. Bu da o vaxt Sovetlər İttifaqında tədqiqatçılar tərəfindən olan subyektivlik meyllərini artırırdı*».¹

Buradan göründüyü kimi Sovet dövründə dinlərə, xüsusi ilə islam dininə qarşı münasibət obyektiv və birmənalı olmamışdır. Bu baxımdan, həmin dövrlərdə dini inanclarla bağlı aparılmış tədqiqatların yenidən nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hal kimi qəbul etmək zərurəti meydana çıxmışdır.

Müstəqillik illərində isə ölkəmizdə ictimai elmlər, ələlxüsus dinşünaslıq sahəsi üzrə yeni imkanlar yaranmış, sərbəst elmi tədqiqatların aparılması istiqamətində süni maneələr aradan

¹ Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, - c. 18. 2006. – 386 s.

qaldırılmışdır. Müasir dövrdə Azərbaycanda dinşünaslıq sahəsində AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsi, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun keçmiş “Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri” şöbəsi, hazırda isə həmin institutun “İslam fəlsəfəsi” şöbəsi, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin fəaliyyətini xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. Son illərdə adları qeyd edilmiş elmi müəssisə və təşkilatlarda dinşünaslıq və bu sahəyə yaxın istiqamətlərdə aparılmış tədqiqatlar Respublikamızın elmi mühitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə Azərbaycan alimlərinin dinşünaslıq sahəsində apardığı tədqiqatlara; f.ü.f.d. Esmeralda Həsənovanın «Социология религии и мусульманского мистицизма – тасаввуфа в Турции XX в.» (“XX əsr Türkiyəsində din və islam mistisizmi-təsəvvüf sosiologiyası”),² f.e.d., prof. Sakit Hüseynovun “Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik”,³ akad. Gövhər Baxşəliyeva və t.ü.f.d. Əmmar Abbasovun birgə hazırladıqları “İslam ensiklopedik lüğət”,⁴ f.ü.f.d., Abutalıb Məmmədovun “İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları”,⁵ f.e.d., prof. Əsədulla Qurbanovun “Heydər Əliyevin Şərq siyasətində İslam amili” (Problemlər, mülahizələr, təkliflər), AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Könül Bünyadzadənin “İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik”,⁶ i.ü.f.d. Aqıl Şirinovun “İslam

² Гасанова, Э. Социология религии и мусульманского мистицизма – тасаввуфа в Турции XX в. / Э. Гасанова. - Bakı: Əli nəşriyyat evi, - 2006. – 288 c.

³ Hüseynov, Sakit. Azərbaycanı dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik / S.Hüseynov. – Bakı: Təknur, - 2012. - 176 s.

⁴ Baxşəliyeva, G. İslam ensiklopedik lüğət / G. Baxşəliyeva, Ə.Abbasov. - Bakı: Elm, - 2013. - 656 s.

⁵ Məmmədov, A. İslam fundamentalizmi: Mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları / A. Məmmədov. – Bakı: Nurlan, - 2004. – 112 s.

⁶ Bünyadzadə, K. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik / K.Bünyadzadə. – Bakı: Çapağlu, - 2010. – 154 s.

dünyasında dini radikalizmin yaranma səbəbləri və tarixi kökləri”⁷, i.ü.f.d. Ceyhun Məmmədovun “Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik”,⁸ f.ü.f.d. Leyla Məlikovanın «Истоки и основные мировоззренческие аспекты бахаизма» (“Bəhailiyn qaynaqları və dünyagörüşünün əsas aspektləri”),⁹ i.ü.f.d. Aslan Həbibovun “İmamıyyə şiasinin təfsir tarixi və günümüze qədər gəlib çatmış ən qədim şiə təfsirləri”, f.ü.f.d. Elvüsəl Məmmədovun “Orta əsr islam fikrində din və fəlsəfə”,¹⁰ f.ü.f.d. İlkin Əlimuradovun “IX-X əsrlər azərbaycanlı hədisşünas alim Əhməd Harun oğlu əl-Bərdici (Bərdəli)” əsərlərini, Dürdanə Cəfərlinin “Qafqazda dini təhsil sahəsində İrəvan məktəbinin rolu: İrəvanilər sülaləsinin nümunəsində”, Fəxrəndə İbrahimovanın “İbn Miskəveyhin “Təhziб əl-əxlaq” əsərlərində mənəvi xəstəliklər problemi” kimi araşdırmalarını misal göstərmək olar. Bu cəhəti nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, sərbəst elmi fəaliyyət üçün yaranmış münbit şərait dinşünaslıq, dinin tarixi və fəlsəfəsi ilə bağlı müxtəlif mövzuları obyektiv şəkildə tədqiq etmək imkanı yaradır.

Demək olar ki, mehdilik anlayışına bütün dinlərin ideoloji konsepsiyasında rast gəlinir və müxtəlif formalarda təzahür edir. Mehdilik inancının mahiyyətində bəşəriyyətin xilas və ədalətin bərpası kimi düşüncələr dayandığı üçün bu inanc daim dinlərin maraq dairəsində olmuşdur. Məhz, bu baxımdan “Dünya dinlərində məhdəviyyət nəzəriyyəsi” mövzusunun tədqiqi elmi-nəzəri cəhətdən aktual hesab edilir.

Mövzunun aktuallığı həm də onunla izah edilir ki, müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışı bu inanclara marağı daha da artırmışdır. Bu baxımdan din

⁷ Şirinov, A. İslam dünyasında dini radikalizmin yaranma səbəbləri və tarixi kökləri / A. Şirinov. – Bakı: Nurlar, - 2019. – 73 s.

⁸ Məmmədov, C. Azərbaycanı dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik / C. Məmmədov. – Bakı: Tuna, - 2018. – 124 s.

⁹ Меликова, Л. Истоки и основные мировоззренческие аспекты бахаизма / Л. Меликова. - Bakı: Bakı çap evi, - 2011. – 200 c.

¹⁰ Məmmədov, E. Orta əsr islam fikrində din və fəlsəfə / E.Məmmədov. - Bakı: Nurlar, - 2019. - 232 s.

və dini inancılarla bağlı müxtəlif mövzuların tədqiq edilməsi vacib bir məsələyə çevrilmişdir. Xüsusilə mehdilik inancının dinlərin əsas prinsiplərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, bu mövzunun dinşünaslıq və dinin fəlsəfəsi baxımından araşdırılmasına ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, dinlərdə mehdilik (xilaskarlıq) anlayışı Azərbaycanda istər Sovet dövründə, istər müstəqillik illərində elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiq edilməmişdir. Düzdür, bəzi azərbaycanlı tədqiqatçıların əsərlərində mövzu ilə bağlı səthi mülahizələrə rast gəlmək olar. Məsələn, azərbaycanlı ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğlu 1892-ci ilin sentyabr ayında Londonda keçirilən elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edən Avropa Şərqsünaslarının IX Beynəlxalq Konqresində **«Şiəlik və onun qaynaqları»**¹¹ adlı məruzəsində mehdilik məsələsinə səthi şəkildə toxunmuşdur və yaxud digər azərbaycanlı şərqsünas alim akademik Vasim Məmmədaliyev **«Təsəvvüfdə qeyb ərənləri»**¹² elmi məqaləsində sufi düşüncəsində mehdilik anlayışını qısa şəkildə şərh etmişdir. Lakin azərbaycanlı alimlərin tədqiqatlarında bu mövzu ayrıca problem kimi qarşıya qoyulmamışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, mövcud dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan dinşünaslığında ilk dəfədir ki, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Dünya dinlərində mehdilik problemi türkiyəli dinşünaslar tərəfindən qismən araşdırılmış, bununla bağlı bir neçə sanballı əsərlər yazılmışdır. Türkiyəli tədqiqatçılardan Əkrəm Sarıçioğlu, Yılmaz Çapa, Hüseyin Günəş, Mahmud Çınar, Fatih Topaloğlu və başqaları maraqlı tədqiqatları ilə bu sahədə əhəmiyyətli əsərlər yazmışlar. Mövzumuzla əlaqəli olaraq türkiyəli tədqiqatçı Əkrəm Sarıçioğlunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Ə.Sarıçioğlu

¹¹ Süleymanlı, M. Əhməd Ağaoğlunun ilk elmi əsəri: Şiə dinində məzdəki inancılar / M.Süleymanlı. – Bakı: Letterpress, - 2007. -128 s.

¹² Məmmədaliyev, V. Təsəvvüfdə qeyb ərənləri // akad. Vasim Məmmədaliyevin 70 illik yubleyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı, - Bakı; “Bakı Universiteti”, - 16 noyabr, - 2012, s. 351-352

tərəfindən yazılmış “Dinlərdə Mehdi Təsəvvürləri”¹³ adlı əsəri bu istiqamətdə yazılmış elmi cəhətdən maraqlı əsərlərdən biridir. Müəllif əsərdə mehdilik inancının müxtəlif tərəflərini tədqiq edərək xeyli iş görmüşdür. Lakin Ə.Sarıkcıoğlunun əsərində bəzi nöqsanlara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, əsərdə bəzi mövzulara, daha dəqiq desək mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı problemə səthi yanaşılmış, bəzi mövzulara isə ümumiyyətlə toxunulmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran İslam Respublikasında mehdilik problemi ən çox işlənən mövzulardan biridir. Belə ki, İranda bir neçə “Məhdəviyyət araşdırma mərkəzi” adlı elmi-tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir və bu mövzu ilə bağlı müxtəlif dini-elmi istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılır. Bu mövzunu araşdıran iranlı tədqiqatçılardan Cəfər Sübhani Təbrizi, Misbah Yəzdi, Nüsrətullah Ayəti, Məhəmməd Hadi Mənsuri və başqalarını göstərmək olar. İranlı alimlər mehdilik mövzusunun dinşünaslığın problemi kimi deyil, daha çox ilahiyyət mövzusu prizmasından tədqiq etmişlər. Başqa bir ifadə ilə desək, iranlı tədqiqatçıların məsələyə yanaşması problemin inkarı deyil, əksinə mehdilik inancının müdafiəsi və bu inancla bağlı şübhələri dəf etmək cəhdlərindən ibarətdir.

Mehdilik mövzusu həm də Avropa və Amerika tədqiqatçılarının maraq dairəsində olmuş və bu sahədə müxtəlif məzmunlu əsərlər yazılmışdır. Mehdilik (xilaskarlıq) mövzusu üzrə araşdırmalar aparan Avropa və Amerika tədqiqatçılarından Arie Van Deursen, Emil Abeq, Huqo Qresman, Martin Rehm və başqalarını misal göstərmək olar. Huqo Qresman özünün “Der Messias” (Məsih) kitabında yəhudilik və xristianlıqda məsih-mehdi inancına toxunmuş, müqayisəli təhlillər aparmışdır. Təbii ki, avropalı və amerikalı alimlərin bu mövzu ilə bağlı tədqiqatları müəyyən qədər maraqlıdır, amma nöqsanlardan da xali deyildir. Məsələn, avropalı və amerikalı alimlərin tədqiqatlarında bir çox

¹³ Sarıkcıoğlu, E. Dinlerde Mehdi tasavvurları / E. Sarıkcıoğlu. - Samsun: Sidre, - 1997. – 139 s.

hallarda mövzu ilə bağlı qərəzli yanaşmalara, bəzən isə elmi-məntiqi əsaslara sığmayan mülahizələrə rast gəlmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Dünya dinlərində məhdəviyyət nəzəriyyəsi” mövzusu tədqiqat işi kimi tam şəkildə araşdırılmayıb və hazırki dissertasiya işini bu sahədə atılmış ilk addımlardan biri kimi hesab etmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı tarixi, nəzəri və metodoloji, həmçinin etiqad baxımından bütövlükdə dünya dinlərində mehdilik inancının təzahürləridir. Tədqiqatın predmeti isə mehdilik inancının psixoloji, sosioloji, psixo-sosial və siyasi təsirlərini nəzərə almaq şərti ilə bu inancın müxtəlif dinlərdə yerini və funksiyalarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri; Tədqiqatın əsas məqsədi dinlərdə inanc sisteminin bir tərkib hissəsi olan mehdilik anlayışının dini və sosial-fəlsəfi təhlilini verməkdir. Bu baxımdan mövzunun özünəməxsusluğunu nəzərə alaraq, mehdilik inancının mənşəyini və müxtəlif səbəblərini müəyyən etmək, mövzu ilə bağlı spesifik terminlərin izahını vermək, həmçinin bu inancın dinlərdə oynadığı rolunu araşdırmaq əsas məqsəd və vəzifələrdən biridir. Bu məqsədlə tədqiqatın qarşısında aşağıdakı elmi vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Mövzunun daha aydın anlaşılması üçün “məhdəviyyət”, “mehdilik”, “mehdi”, “məsih” kimi termin və ifadələrin etimoloji və semantik təhlili, habelə digər dinlərdə bu ifadələrin müqayisəli şəkildə ekvivalentlərini göstərmək;

2. Mehdilik inancının mənşəyini öyrənmək və bu kontekstdə dinlərin bir-birilərinə təsir dərəcəsini müəyyən etmək;

3. Mehdilik inancının psixoloji, sosioloji, psixo-sosial və siyasi təsirlərini dəqiqləşdirmək və cəmiyyətdə oynadığı rolunu müəyyən etmək;

4. Təsviri-analitik metodu izləyərək müxtəlif dinlərdə mövcud olan mehdilik inancını müqayisəli şəkildə təhlil etmək;

5. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında mehdilik anlayışının izlərini müəyyən etmək və bu istiqamətdə mövcud olan münasibətləri şərh etmək;

6. Azərbaycan tarixində mehdilik anlayışının təsirləri müşahidə edilən dini-siyasi hərəkətləri öyrənmək və bu inancın tarixi proseslərdə yerini müəyyən etmək.

Tədqiqat metodları; Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı mənbələr arasında müqayisəli təhlil metodologiyasından, ümumilikdə analitik tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Dissertasiya mövzunu tədqiq edərkən dünya dinlərində məhdəviyyət nəzəriyyəsinin yeri, müxtəlif dinlərdə bu inancın təzahürləri, həmçinin Azərbaycan elmi-ədəbi mühitinə və tarixi proseslərə təsirinin araşdırılmasına həsr olunduğu üçün problemin həlli zamanı sistemli kompleks yanaşma və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Müəllif mövzunu dinşünaslıq elminin əsas prinsipləri kontekstində araşdırmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar;

- Mövzu ilə əlaqəli “məhdəviyyət”, “mehdilik”, “mehdi”, “məsih” kimi termin və ifadələr etimoloji və semantik cəhətlərdən tədqiq edilmiş və müqayisəli şəkildə təhlillər aparılmışdır;
- Mehdilik inancının mənşəyi ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Mehdilik inancının psixoloji, sosioloji və siyasi təsirləri konkret şəkildə öyrənilmişdir;
- İlk qəbilə dinlərində mehdilik inancının təzahürləri və təsirləri təhlil edilmişdir;
- Milli dinlərdə mehdilik inancı öyrənilmiş, onun etiqadi və hüquqi tərəfi müəyyən edilmişdir;
- İslam, xristianlıq və buddizmdə mehdilik inancı təsviri-analitik metodla araşdırılmış, həmçinin hər üç dində bu anlayışın əsas prinsipləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir;
- Azərbaycanlı mütəfəkkirlərin elmi-tənqidi əsərlərində mehdilik inancına dair tədqiqatlar müəyyən edilmiş və mövzu ilə əlaqəli zəruri məlumatlar paylaşılmışdır;
- Orta əsr Azərbaycan coğrafiyasında mehdilik anlayışının təsirləri müşahidə edilən dini-siyasi hərəkətlər tədqiq edilmiş və bu inancın Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında oynadığı rol müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi; Dissertasiya işinin elmi yeniliyini problemin qoyuluşu ilə müəyyən etmək olar. Tədqiqat işində mehdilik inancının tarixi, dini, siyasi, sosial və fəlsəfi cəhətləri nəzərə alınmaqla dinşünaslığın mövzusu kimi Azərbaycanda ilk dəfədir ki, öyrənilir. Burada mövzunun daha aydın şəkildə anlaşılması üçün müqayisəli şəkildə təhlillər aparılır və müxtəlif dinlərdə bu inancın təzahürləri tədqiq edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti; Tədqiqat dünya dinlərində xilaskarlıq məsələsi və bu mövzu ilə əlaqəli problemləri tədqiq edən yerli mütəxəssislərə dolğun məlumat verir. Aparılan tədqiqatın əsas nəticəsi, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, eyni zamanda dissertasiyanın materialları dinşünaslıq və ilahiyyat fənlərinin tədris olunduğu ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminar zamanı istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı dünya dinlərində mehdilik inancı ilə bağlı dolğun təsəvvür yaratmaq və bu anlayışla bağlı qarşıya çıxan biləcək dini-siyasi zəmində təhlükələrin öyrənilməsində dissertasiyanı münasib mənbə hesab etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi; Dissertasiya işi AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsində hazırlanmış, şöbə iclasında və institutun Elmi şurasında geniş müzakirə edilərək tamamlanmış iş kimi müdafiəyə layiq görülmüşdür. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin müxtəlif elmi məcmuələrdə çap etdirdiyi məqalələrində, ölkə daxilində və xaricdə keçirilmiş elmi konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı; AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Giriş 14618; I fəsil 63101; II fəsil 120971; III fəsil 56689; nəticə 19386; istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 21749 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 298812 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri göstərilir, elmi yeniliyi nəzəri-metodoloji əsasları açıqlanır, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və strukturu nəzərdən keçirilir.

Dinşünas alimlərin dinlərlə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə apardığı tədqiqatlara nəzər saldıqda dinlərin bir neçə təsnifatını görmək mümkündür. Dinləri tipoloji, fenomenoloji və sairə xüsusiyyətlərə görə təsnif etmək mümkündür. Almaniyalı dinşünas alim Annamariya Şimmelə görə dinlər üç yerə: ilkin qəbilə dinləri, milli dinlər və dünya dinlərinə bölünür.¹⁴

Mövcud dissertasiya işində tədqiqat obyektı olan məhdəviyyət (xilaskarlıq) inancı demək olar ki, bütün din və bəzi dini-fəlsəfi düşüncə sistemlərində mövcuddur. Bəşəriyyət tarixində müxtəlif dövr və zamanlarda baş verən təbii fəlakətlər, müharibələr, kütləvi şəkildə yayılan xəstəlik və epidemiyalar, insanların çarəsiz qaldığı vəziyyətlərdə hər hansı bir xilaskara inam bəsləmək və ya insanları çətin durumdan xilas edəcək hər hansı bir varlığı gözləmək kimi hissləri psixoloji bir fakt kimi izah etmək mümkündür. Təbii ki, mehdiliklə bağlı düşüncələr birmənalı deyildir və bu mövzu ilə bağlı inanclar dinlərə, müxtəlif xalqların dünyagörüşlərinə, siyasi-fəlsəfi düşüncələrə, zaman və məkana görə dəyişə bilər. Əlbəttə, mehdilik inancı ilə bağlı yuxarıda sadaladığımız nüanslara görə həm müştərək, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. Müştərək cəhət ondan ibarətdir ki, çətin duruma düşən insan psixoloji olaraq onu xilas edəcək bir varlığa ümid bəsləyir. Müharibələr, siyasi və iqtisadi sıxıntılar, xəstəliklər və s. buna bənzər hallarda xilaskarın intizarında olmaq kimi inanclar bütün dinlərin ortaq cəhətidir. Lakin mehdiliklə bağlı fərqlər isə mövzu ilə əlaqəli təfərrüatlarda meydana çıxır. Belə ki, mehdinin kimliyi, fiziki və ya metafizik varlıq olması,

¹⁴ Schimmel, A. Dinlər tarixinə giriş / A. Schimmel. – İstanbul: Külliyyat, - 2016, səh. 3-7.

harada və nə zaman zühur edəcəyi və digər təfərrüatlar dinlərə, məzhəblərə, millətlərə və fəlsəfi-siyasi düşüncə məktəblərinə görə dəyişə bilər.

Dissertasiyanın **“Məhdəviyyət (mehdilik) inancının mənşəyi və bu inancı meydana gətirən səbəblər”** adlı birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. Elmi işin **“Mehdilik ifadəsinin etimoloji və semantik təhlili”** adlı birinci paragrafında “məhdəviyyət”, “mehdilik”, “mehdi”, “məsih” kimi termin və ifadələrin etimoloji və semantik cəhətdən tədqiq edilmiş, habelə digər din və dillərdə bu ifadələrin müqayisəli şəkildə ekvivalentlərini göstərməklə linqvistik təhlillər aparılmışdır.

“Məhdəviyyət”, “mehdi”, “mehdilik” kimi ifadələrin izahı mövzunun daha yaxşı anlaşılmasına imkan verə bilər. İlk öncə qısa şəkildə mehdi kəlməsinin semantik və etimoloji izahını vermək lazımdır. Mehdi sözü ərəb mənşəli söz olub ərəb dilində “hə” “هـ”, “dəl” “د”, “yə” “ي” (hədə), “هَدَى” feilindən törəmiş ismi-məfuldur.¹⁵ İsmi-məful ərəb dilinin qrammatikasına müvafiq olaraq feilin məchul növündən törəyən və feilin icra etdiyi işdən təsirlənən bir sifət modelidir.¹⁶

Məhdəviyyət və ya mehdilik ifadələri isə Mehdi sözündən yaranmış substantivləşmiş isimlərdir. Qeyd edilmiş ifadələrin və bu mövzu ilə bağlı dini konsepsiyanın mahiyyətində dünyanın xilas, ümumbəşəri sülhün bərpası kimi düşüncələr dayandığı üçün Azərbaycan dilinə xilaskarlıq, nicatvericilik və ya qurtarıcılıq kimi tərcümə etmək mümkündür. Bu ifadənin ekvivalentləri digər din və dillərdə fərqli olsa da məna və mahiyyət etibararı ilə xilaskarlıq və ya buna bənzər mənələrə çox yaxındır. Çünki, hər hansı bir din və fəlsəfi-əxlaqi düşüncə sistemlərində əgər mehdilik inancı varsa onun mahiyyətində müharibələrin sona çatması, bəşəriyyətin xilas və qızıl dövrün başlanması kimi ideyalar durur. Zərdüştilikdə xilaskar qədim pəhləvi dilində Saoşyant (سوشیانت) sözü ilə ifadə edilir. Saoşyant sözü pəhləvi dilində “seve” sözündən törəmiş fayda

¹⁵ ابن زكريا. معجم مقاييس اللغة / ابن زكريا. - بيروت: دار احياء التراث العربي، - 2008. -

1027 ص.

¹⁶ الغلاييني، مصطفى. جامع الدروس العربية / مصطفى الغلاييني. - قم: ستارة، - 2007. - 135 ص

verən,¹⁷ dini lider,¹⁸ xilaskar və ya rəhbər mənalarda işlənir. Termin olaraq isə Saoşyant ifadəsi axırxamanda, zülm və ədalətsizliyin yer üzünü bürüdüüyü vaxt Zərdüş peyğəmbərin nəslindən olan və bəşəriyyəti xilas edəcək hökmdar kimi izah edilir. Hinduizm dinində xilaskar mehdiyə verilən ad Kalkidir.¹⁹ Bəzi mənbələrdə bu ifadə “kalkin” və ya “kalkih” kimi qeyd edilir. Bəzi tədqiqatçı alimlərə görə bu ifadə Arya dilindən törəmiş bir sözdür və “kir”, “ləkə” və ya “hər hansı bir şeyi kirlətmək” mənasını daşıyır.²⁰ Hinduizm üzrə mütəxəssislər bu ifadəni dünyanı günahlardan, kir və nöqsanlardan təmizləyəcək şəxs kimi izah edirlər. Bəzi izahlara görə Kalki ifadəsi zaman, rəhbər və sairə mənalara daşıyır. Yəhudilikdə xilaskar Arami dilində “Meşihə”, İbrani dilində isə “Maşiah” (מָשִׁיחַ) sözləri ilə ifadə edilir. Bu sözlərin lüğəti mənası isə əl sürtmək, sığallamaq, təmizlənmiş, günahları silinmiş, yağ sürtmək və ya yağla məsh çəkmək kimi mənalara ehtiva edir. Ərəb dilində isə bu sözün oxşarı və sinonimi məsih kəlməsidir və ərəb dilində bu söz Qurani-Kərimin bir neçə yerində olmaq şərti ilə İsa peyğəmbər üçün istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilində də yəhudi və xristianlıqda xilaskar kimi qəbul edilmiş şəxslərə Məsih ifadəsi istifadə edilməkdədir. İlk əvvəllər bu ifadə hökmdarlara aid edilmiş və sonralar baş rəhbərlər, həmçinin din xadimləri üçün də istifadə edilməyə başlanmışdır. Yəhudi ənənələrinə görə hökmdar taxta çıxarkən rəhbərlər onlara yağ ilə məsh çəkir və bununla hökmdara güc və müqəddəsliyin verildiyinə inanırdılar. Daha sonralar bu ənənəyə peyğəmbərlərin üzərində də icra edilməyə başlanmışdır. İstilahı mənada isə yəhudilərin xilaskara aid etikləri məşihə və ya məsih “axırxamanda Tanrı

¹⁷ Pordadov, İbrahim. – فرهنگ ایران باستان / İbrahim Pordadov. – تهران: شاهنشاهی, - 2006. - 14 ص.

¹⁸ شاهرخ, کیخسرو. آیینہ آیین مزدیسنی / کیخسرو شاهرخ. – تهران: مردم, - 1964. - 105 ص.
¹⁹ Brockington, J.L. The Sanskrit Epics / J.L. Brockington. – Leiden: Brill, - 1998, p. 287-288.

²⁰ Klostermaier, K.K. Mythologies and philosophies of salvation in the theistic traditions of India / K.K. Klostermaier. – Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, - 2006, p. 75.

tərəfindən insanları doğru yola yönəltmək, bəşəriyyəti zülm və ədalətsizlikdən xilas etmək və ümumdünya hakimiyyətini qurmaq üçün göndəriləcək peyğəmbər və ya dini lider”²¹ olaraq izah edilir. Buddizmdə xilaskarı ifadə edən söz “Maytreya”dır (□□□□□□□). Bu söz sanskrit dilində dostluq və ya mərhəmət mənasını verən “maytri” sözündən törəmişdir. Maytreyanın lüğəti mənası isə Azərbaycan dilində mərhəmətli, sevimli deməkdir. Bu söz buddizmin yayıldığı fərqli xalqların dilində müxtəlif cür səslənir. Məsələn olaraq, moqol dilində “maydari”, yapon dilində “miroko”, çin dilində isə “tse shi” olaraq ifadə edilir. Xristianlıqda isə xilaskar ibrani dilində “məşiah”, yunan dilində isə “xristos” (χρῑστός) adlandırılır.²²

Yuxarıda qeyd edilmiş ifadələr lüğəti mənada bir-birlərindən fərqlənsə də, termin kimi eyni məna yükünü özündə əks etdirir. Mehdi sözü ərəb dilinə və islam dininə aid bir ifadə olmasına baxmayaraq bəzən daha geniş mənalarda işlədilərək ümumiləşdirilmiş və digər dinlərdə gözlənilən xilaskarlara da ümumi bir ifadə kimi aid edilmişdir.

Birinci fəslin **“Mehdilik inancının mənşəyi”** adlanan ikinci paragrafında mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr tədqiq edilmiş və bu kontekstdə dinlərin bir-birilərinə təsir dərəcələri öyrənilmişdir.

Mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı nəzəriyyələr tədqiqatçılara görə fərqlidir. Bəziləri bu inancın mənşəyinin ilkin qəbilə dinlərindən qaynaqlandığını qeyd etdiyi halda, bəziləri xilaskara inam kimi inancların şumerlərdən, bəziləri qədim misir xalqlarından, bəziləri zərdüştilikdən qaynaqlandığını vurğulamışdır. Bununla yanaşı mehdilik inancının hər bir dinin öz daxilindən qaynaqlandığını və dinlərin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana çıxmadığını qeyd edən tədqiqatçılara da rast gəlmək olar. Hər bir halda mehdilik inancı bir çox dinlərin əsas inanclarından

²¹ Küçük, A. Dönemler tarihi / A. Küçük. - Ankara: Rehber, - 2005, s. 104.

²² Walter, A.E. The Tyndale Bible Dictionary / A.E. Walter, P.W. Comfort. – Carol Stream: Tyndale House Publishers, - 2001, s. 266.

birinə çevrilmiş və illər uzununu daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təbii ki, bəzi din və məzhəblər bu məsələyə daha çox diqqət ayırmış, bəzi din və məzhəblər isə mövzuya səthi yanaşmışdır.

Birinci fəslin **“Mehdilik inancının psixoloji, sosioloji və siyasi səbəbləri”** adlı üçüncü paragrafında isə mehdilik inancının psixoloji, sosioloji, psixo-sosial və siyasi təsirləri tədqiq edilmiş və bir çox dini cəmiyyətlərdə oynadığı rolu təyin edilmişdir.

Mehdilik inancı bir çox dinlərdə müxtəlif formalarda təzahür etməklə xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, mehdilik inancına bir prizmadan yanaşmaq düzgün olmaz və bu dini-siyasi anlayış tarixi, teoloji, ideoloji, psixo-sosial və iqtisadi cəhətdən araşdırılmalıdır. Yuxarıda qeyd ediyimiz detallar nəzərə alınmadan mehdilik inancını və bu inanc üzərində hazırlanmış dini-siyasi nəzəriyyələri tam anlamaq mümkün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, xilaskar gözləntisi, onun zühuruna inam, dünyanın xilas, firəvan həyat, ədalətli cəmiyyət kimi inanc və nəzəriyyələr bir çox dinlərdə və siyasi-fəlsəfi düşüncə məktəblərində rast gəlinməkdədir. Xilaskar təsəvvürü ümidi kəsilmiş, özlərini çarəsizlikdə hiss edən cəmiyyətlərdə daha çox bürüzə verir. Lakin buna baxmayaraq daha güclü və maddi-mənəvi rifahı yüksək olan cəmiyyətlərdə də xilaskara inam kimi düşüncələri görmək mümkündür. Başqa bir ifadə ilə desək mehdi, xilaskar gözləmək haqsızlığa uğramış cəmiyyət və ya qrupların müdafiə mexanizmidir. Bəzi din və mədəniyyətlərdə axırxamanda İlahi qüvvə tərəfindən göndərilmiş və bəşəriyyəti xilas edəcək lider (imam və ya peyğəmbər), bəzi dinlərdə isə Tanrının özü kimi qəbul edilir. Təbii ki, mehdiliklə bağlı düşüncələr birmənalı deyildir və bu mövzu ilə bağlı inanclar dinə, millətə, siyasi-fəlsəfi düşüncələrə, zaman və məkana görə dəyişə bilər. Məhz bu baxımdan, mehdilik inancının tədqiqində sosial, psixoloji və siyasi cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

Bəzən mehdilik inancı bir çox cəmiyyətlər üçün çarəsizlik və uğursuzluqlarını həll etmək üçün yeganə ümid mənbəyi olmuşdur. Belə ki, qarşıya çıxmış problemləri həll edə bilməyən və üzləşdikləri siyasi, iqtisadi təzyiqləri dəf etməyi bacarmayan cəmiyyətlər ümidlərini onları xilas edəcək real və ya mistik bir

xilaskara bağlamış olur. Təbii ki, bəzi din və dini-siyasi cərəyanlarda mövcud olan mehdilik inancının təməlində psixoloji, sosioloji və siyasi səbəblər dayanır. Bu cəhətdən tarixən və günümüzdə xilaskarlıq anlayışı adı altında baş verən dini-siyasi hərəkətləri tədqiq edərkən bu amilləri diqqətə almaq dinşünaslıq və fəlsəfi baxımdan çox əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Dünya dinlərində mehdəviyyət (mehdilik) inancı”** adlanır. Bu fəsil üç paraqraf və yeddi bənddən ibarətdir. Fəslin **“İlkin qəbilə dinlərində mehdilik inancının təzahürləri”** adlanan birinci paraqrafında ilkin qəbilə dinlərində mehdilik inancının təzahürləri və təsirləri təhlil edilmişdir.

İlkin qəbilə dinlərində yazılı mətn və abidələr olmadığı üçün sahib olduqları inanclar şifahi şəkildə nəsilən-nəsilə hekayələr vasitəsilə ötürülür. Ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olan bu cür qədim cəmiyyətlər müxtəlif səbəblərə görə xilaskarın zühuru ilə bağlı inanclara sahibdirlər. Bu səbəblərdən biri isə yaşam tərzlərinin daha yaxşı rifaha doğru dəyişmə istəyidir. Digər bir səbəb isə dağıdıcı təbiət hadisələri zamanı və ya qəbilələrarası müharibələr baş verdikdə onları xilas edəcək fəvqəltəbii bir varlığa ehtiyac duymalarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin qəbilə dinlərində xilaskar obrazı daha çox mifik xüsusiyyətlərə sahib, real olmayan bir varlıqlar kimi düşünlür. Digər sistemli dinlərdə, ələlxüsus yəhudilik, xristianlıq və islam dinlərində gözlənilən xilaskar prototipi insan cinsindəndir. Lakin ilkin qəbilə dinlərində və primitiv inanclara sahib xalqlarda isə xilaskar əfsanələşmiş və abstrakt səciyyəli varlıqlardır.

İkinci fəslin **“Milli dinlərdə mehdilik inancı”** adlı ikinci paraqrafında zərdüştilik, hinduizm, konfutsiçilik və daosizm, eyni zamanda yəhudilikdə mehdilik inancının prinsipləri təsviri-analitik metoda uyğun olaraq tədqiq edilmişdir.

Milli dinlər hər hansı bir xalq və ya hər hansı bir coğrafi əraziyə aid olduğu üçün bu təsnifata daxil olan dinlərin inancları da milliləşərək məhdud bir dairəni əhatə edir. Bu baxımdan milli

dinlərdə rast gəldiyimiz mehdilik inancı milli şəkil almış, yalnız bir xalqı və ya coğrafi məkanı özündə ehtiva edir. Belə ki, milli dinlərdə mehdilik inancını digər təsnifatlara aid olan dinlərdən fərqləndirən cəhət yalnız bir xalqın xilasına aid edilməsidir. Təbii ki, mehdilik inancının əsas mahiyyəti zülm və ədalətsizliyin aradan qalxması, xoşbəxt və firavan həyatın qurulması, hər hansı bir vəd edilmiş xilaskarın çətin anlarda züfur etməsi kimi müddəalardır. Psixoloji olaraq dinin hakim olduğu cəmiyyətlər özlərini Tanrının himayəsində hiss edir və həyatlarını Tanrının əmrlərinə uyğun olaraq uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Tanrının hər şeyə qadir olduğuna inanan cəmiyyətlər, güclərinin fəvqündə olan məsələləri inandıqları Tanrıya həvalə edir. Bu addım psixoloji olaraq insanların öz həyatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək və qorunmaq istəyini ifadə edir. Bu baxımdan insanın çətin anlarda fitri olaraq bir xilaskar gözləmək duyğusu dinlərin bu məsələyə diqqət ayırmasına zəmin yaratmışdır. Milli dinlərdə irəli sürülən xilaskarlıq inancının bir çox istiqamətlərini; sosioloji, psixoloji, psixososioloji və siyasi cəhətlərini görmək mümkündür. Milli dinlərdəki mehdilik inancının mahiyyətində hər hansı bir xalqın və ya din mənsubların xilas, xoşbəxt və rifahı yüksək olan gələcəyin reallaşdırılması, insanların maddi və mənəvi təkamülə çatması, ədalətli və təhlükəsizliyin hökm sürdüyü cəmiyyətin qurulması kimi ideyalar dayanır.

İkinci fəslin **“Dünya (beynəlmiləl) dinlərində mehdilik inancı”** adlı üçüncü paragrafında isə buddizm, xristianlıq və islamda bu inancla bağlı təsəvvürlər tədqiq edilmiş və müqayisəli şəkildə təhlillər aparılmışdır.

Buddizm, xristianlıq və islam dinlərində xilaskarlıq inancı ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Bu dinlərin təqdim etdiyi xilaskarlıq inancı hər hansı bir xalq və ya coğrafiya ilə məhdudlaşmır, məsələyə daha geniş şəkildə, milli və irqi fərqlər nəzərə alınmadan bütün insanlığı əhatə edir. Bu cəhətdən dünya dinlərindəki xilaskarlıqla bağlı anlayışlar milli dinlərdəki xilaskarlıq anlayışından fərqlənir. Buddizm, xristianlıq və islam dinlərində mehdilik məsələsi daha çox dinin yenidən canlanması, Tanrıya dəvət və mənəvi təkamül kimi məfhumları əhatə edir. Lakin milli dinlərdəki mehdilik inancı

daha çox milli və siyasi nöqteyi-nəzərdən qəbul edilir. Təbii ki, dünya dinlərində (buddizm, xristianlıq, islam) mehdilik inancının mahiyyətində digər təsniflərə aid edilən dinlərdə olduğu kimi zülmə məruz qalmış insanların xilas, ədalətin bərpası, müharibələrə son qoyulması, xoşbəxt cəmiyyətin qurulması və qızıl əsrin başlanması kimi düşüncələr yer tutur.

Dünya dinlərində mehdilik inancının detallarında müəyyən fərqləri də görmək mümkündür. Məsələn buddizmdə xilaskar bəzən Tanrının yer üzündə təcəssümü kimi qəbul edilir. Bu cəhətləri xristianlıqda da görmək mümkündür. Belə ki, xristianlıqda xilaskar İsa Məsih eyni zamanda bir peyğəmbər və Tanrıdır. Lakin İslam dinində isə xilaskar nə Tanrı, nə də peyğəmbər kimi qəbul edilir. İslama görə axırzamanda gələcək xilaskar Mehdi dini-siyasi bir liderdir. Sonda qeyd edə bilərik ki, mehdilik inancı hər üç dində kifayət qədər güclü və həmin dinlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan tarixində məhdəviyyət (mehdilik) inancı ilə bağlı elmi, bədii və dini-siyasi sahədə fəaliyyətlər”** adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir. **“Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində mehdilik inancının təzahürləri”** adlanan birinci paragrafdan azərbaycanlı alim və ədiblərin yaradıcılığında mehdilik mövzusu tədqiq edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan elm və bədii mühitində mehdilik anlayışının tədqiqində iki istiqamət görmək olar. Orta əsr azərbaycanlı alim və ədibləri mehdilik inancına ənənəvi dini prizmadan yanaşmış, bu problemi ilahiyyat elmləri kontekstində araşdırmışlar. Buna misal olaraq Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli və digər azərbaycanlı mütəfəkkirləri qeyd etmək olar. Belə ki, bu zümrəyə daxil olan alimlər öz əsərlərində kəlam elminin metodologiyasını tətbiq etməklə mehdilik inancının dini əsaslarını, dindəki yerini və mövzunun hüquqi tərəflərini tədqiq etmişlər. Bir çox klassik dövr Azərbaycan alimləri islam dininin, ələlxüsus imamiyyə məzhəbinin mehdilik inancı ilə bağlı görüşlərini müdafiə etmişlər. Bu istiqamət Tusi, Nəsimi, Füzuli və sairələrdə daha çox sezilir. Mehdilik anlayışının tədqiqində ikinci istiqamət isə müasir

dövr azərbaycanlı mütəfəkkirlərin tədqiqatlarında görünür. Belə ki, bu mövzuya öz elmi fəaliyyətlərində toxunmuş, Əhməd bəy Ağaoğlu, Vəsim Məmmədəliyev kimi alim və ictimai-siyasi xadimlər mövzunu ilahiyyat elmlərinin metodları ilə deyil, dinşünaslıq və ya şərqşünaslıq elmlərinin predmeti kimi araşdırmışlar. Bu cür yanaşma tərzində heç bir din və məzhəb təəssübkeşliyi olmadan analitik-təsviri metodologiya əsas götürülür. Bu baxımdan, müasir dövr azərbaycanlı mütəfəkkirlərin mehdilik mövzusunə yanaşmalarını bu sahədə irəli sürülmüş yeni mərhələ kimi hesab etmək olar.

Klassik azərbaycan poeziyasında da mehdilik mövzusu ən çox istifadə edilən dini-fəlsəfi anlayışlardan biridir və Azərbaycan mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında mehdilik mövzusu müxtəlif istiqamətlərdə geniş şəkildə işlənmişdir. Xilaskarlıq anlayışı ilə bağlı düşüncələri Şah İsmayıl Xətai, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində görmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, yüzlərlə azərbaycanlı alim və ədiblər mehdilik inancı ilə bağlı sələfləri Tusi, Nizami, Nəsimi və Füzulinin tərənnüm etdiyi ənənəvi dini düşüncələri paylaşmışlar.

Mehdilik inancının mahiyyətində ümumbəşəri dəyərlər, ədalətli dövlət və cəmiyyət, xoşbəxt və firavan həyat ideyaları dayandığına görə şairlər üçün ən yaxşı mövzulardan biri olmuşdur. Bu istiqamət Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai və digər böyük ədiblərin yaradıcılığında daha çox hiss olunur. Bəzi hallarda Azərbaycan şairləri mehdilik anlayışına səmimi yanaşaraq dini inanc kimi öz şeirlərində bu mövzunu işıqlandırmış, bəzən isə dövrün hökmdarlarını idarəçilikdə ədalətə dəvət etmək məqsədi ilə mehdilik anlayışını qabartmışlar. İslam inanclarında Mehdi zülmün kökünü kəsib bütün dünyada ədaləti bərpa edəcək bir fenomendir. Bu cəhətdən, Mehdi obrazı şairlər üçün zalım hökmdarlara qarşı qəzəbli hayqırtı, hədələyici nəre və xalqın dərdrini demək üçün əlverişli bir vasitə olmuşdur. Başqa sözlə, klassik azərbaycan ədəbiyyatında mehdilik anlayışı dövrün əli qılıncı zalım

hökmdarlarına qarşı etiraz vasitəsi, həmçinin xalq şüurunun oyanmasına zəmin yaradan bir amil rolunu oynamışdır.

Üçüncü fəslin **“Azərbaycan tarixində baş vermiş dini-siyasi hərəkətlərin ideoloji konsepsiyalarında mehdilik anlayışı”** adlı ikinci paraqrafında Orta əsr Azərbaycan tarixində mehdilik anlayışının təsirləri müşahidə edilən dini-siyasi hərəkətlər tədqiq edilmiş və bu inancın Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında oynadığı rol müəyyənləşdirilmişdir.

Mehdilik inancı və bu inanc əsasında təşəkkül tapmış dini-siyasi nəzəriyyələr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da təsiredici bir ideya kimi üzə çıxmışdır. Xüsusi ilə qeyd etdiyimiz məqam VII əsrdən etibarən aktuallaşmış və bu regionda **«xürrəmiyyə», «rəzzamiyyə», «sünbadi», «babəkiyyə»** və sairə kimi bir çox dini-siyasi hərəkətlərin ideoloji doktrinalarında müşahidə edilmişdir. Abbasi xilafətinə qarşı VII-VIII əsrlərdə baş vermiş dini-siyasi xarakterli üsyanlarda mehdilik nəzəriyyəsi xüsusi rol oynamışdır. Mehdilik inancının daxilində gələcəyə inam kimi ideyalar dayandığı üçün təzyiqlərə və məğlubiyyətə məruz qalmış kütlələrə bir stimül verirdi. Bununla yanaşı mehdilik anlayışı dini bir inanc olduğu üçün inancılı kütlə tərəfindən rahatlıqla həzm olunurdu. Bu baxımdan işğalçı qüvvələrlə və totalitar rejimlərlə mübarizədə mehdilik inancı ən əlverişli silah kimi istifadə edilirdi. Biz bu cür faktları Azərbaycanda baş vermiş bir çox tarixi hadisələrdə müşahidə edə bilərik. Bu məzmununda Azərbaycanda baş vermiş dini-siyasi hərəkətlərə VIII-IX əsrləri əhatə edən xürrəmilər hərəkətini, həmçinin XV-XVI əsrlərdə üzə çıxmış qızılbaş-səfəvi fəaliyyətlərini misal çəkmək olar. Bu cəhətdən mehdilik anlayışının müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi orta əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan dini-siyasi hərəkətlərin ideoloji doktrinasında mehdilik inancından geniş şəkildə istifadə edilirdi. Bunu iki cür izah etmək olar. İlk öncə bu dini cərəyanların meydana çıxdığı və inkişaf etdiyi region İran və Azərbaycan əraziləridir. Belə ki, islamdan öncə bu ərazilərdə hakim olmuş zərdüştilik, məzdəkilik və digər yerli dinlərdə mehdilik,

xilaskarlıq inancı güclü olduğu üçün ola bilsin ki, yeni üzə çıxmış cərəyanlar yerli inanclardan təsirlənsin. Digər bir səbəb isə islamın özündə, xüsusi ilə şiəlikdə mehdilik inancı kifayət qədər güclüdür və yuxarıda adı çəkilmiş dini-siyasi cərəyanların şiə meyilli olması bu cərəyanlarda mehdilik inancının təzahür etməsinə yol açmışdır.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqata yekun vurulur, əsas qənaətlər ümumiləşdirilir. Məhdəviyyət (mehdilik) inancının və bu inanc əsasında formalaşmış nəzəriyyələrin dinlərdə tutduğu yer və cəmiyyətlərə təsirləri müəyyənləşdirilir. “Dünya dinlərində məhdəviyyət nəzəriyyəsi” mövzusunda aparılmış tədqiqat işi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Mehdi sözü ərəbmənşəli söz olub ərəb dilində “hə” “هـ” , “dəl” “د” , “yə” “ي” (hədə), “هدى” feilindən törəmiş ismi-məfuldur. Məhdəviyyət və ya mehdilik ifadələri isə Mehdi sözündən yaranmış substantivləşmiş isimlərdir. Qeyd edilmiş ifadələrin və bu mövzu ilə bağlı dini konsepsiyanın mahiyyətində dünyanın xilas, ümumbəşəri sülhün bərpası kimi düşüncələr dayandığı üçün Azərbaycan dilinə xilaskarlıq, nicatvericilik və ya qurtarıcılıq kimi tərcümə etmək mümkündür. Bu ifadənin ekvivalentləri digər din və dillərdə fərqli olsa da məna və mahiyyət etibarı ilə xilaskarlıq və ya buna bənzər mənələrə çox yaxındır. (“Mehdilik inancının sosial, psixoloji və siyasi səbəbləri // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 2 (5). Bakı: “Nurlar”, 2020 // səh. 43-55).

2. Mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı nəzəriyyələr tədqiqatçılara görə fərqlidir. Bəziləri bu inancın mənşəyinin ilkin qəbilə dinlərindən qaynaqlandığını qeyd etdiyi halda, bəziləri xilaskara inam kimi inancların şumerlərdən, bəziləri qədim misir xalqlarından, bəziləri zərdüştilikdən qaynaqlandığını vurğulamışlar. Bununla yanaşı mehdilik inancının hər bir dinin öz daxilindən qaynaqlandığını və dinlərin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana çıxmadığını qeyd edən tədqiqatçılara da rast gəlmək olar. (“Mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı elmi nəzəriyyələr” // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 1 (4). Bakı: “Nurlar”, 2020, səh. 93-105).

3. Mehdilik inancının meydanaçıxma zərurəti və kütlə arasında geniş vüsət almasında sosial, psixoloji və siyasi səbəblər təsbit

edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mehdilik inancına bir prizmadan yanaşmaq düzgün olmaz və bu dini-siyasi anlayış tarixi, teoloji, ideoloji, psixo-sosial və iqtisadi cəhətdən araşdırılmalıdır. (“Mehdilik inancının sosial, psixoloji və siyasi səbəbləri // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 2 (5). Bakı: “Nurlar”, 2020 // səh. 43-55).

4. Mehdilik inancı ilkin qəbilə dinlərində, yazılı ədəbiyyatı və müqəddəs mətnləri olmayan xalqlarda zəruri ehtiyacların ödənməsi üçün ön plana çıxmışdır. İlkin qəbilə dinləri və primitiv inanclarda mehdilik inancı təbii fəlakətlər, qıtlıq və buna bənzər çətin vəziyyətlərin müqabilində daha çox aktuallaşır və ilahi metafizik bir varlığın xilaskarlığı ilə bağlı düşüncələr formalaşır. (“Мотивы махдистских верований в ранних племенных религиях” // NotaBene, Югозападния университет «Нефит Рилски». № 50 (20). Болгария. 2020, стр. 5-15).

5. Vəd edilmiş xilaskar təsəvvürü və bu mövzu ilə bağlı dini inanclar zərdüştilikdə çox qüvvətlidir və zərdüştiliyin müqəddəs kitablarında bu inancla bağlı kifayət qədər məlumatlar vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, zərdüştilikdə mehdilik inancı e.ə VII əsrə qədər digər dinlərlə müqayisədə yeni və özünəməxsus bir konsepsiya şəklində üzə çıxmışdır. (“Zərdüştlik`də Mehdilik inancının motifləri” // Hoca Ahmet Yasevi 2. Uluslararası bilimsel araştırmalar kongresi tam metin kitabı. Türkiye: “İksad Publications”, 2019, səh. 460-469).

6. Hinduzimdəki xilaskarın kimliyi mahiyyəti etibarı ilə özlərinəməxsus dini mətnlərdə müəyyən edilmiş və həyata keçirəcəyi işlər haqda məlumatlar verilmişdir. Hinduizm inanclarına görə xilaskar eyni zamanda iki vəzifəni, həm ictimai, həm də mənəvi sahədə fəaliyyət göstərir. Hinduizmin yazılı dini mətnlərində xilaskarın fəaliyyətinin miqyası barəsində məlumatlar fərqlidir. Bəzi yazılara görə onun missiyası ümumbəşəri, bəzilərinə isə onun fəaliyyəti yalnız Hindistan əhalisi üçün məhdudlaşdırılır. (“Dünya dinlərində Mehdi inancının təzahürləri” // AMEA həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyədovun xatirəsinə həsr olunmuş “Müasir Şərqsünashlığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) mövzusunda beynəlxalq

elmi konfransın materialları. Bakı: “Papirus NP”, 2018, səh. 331-337).

7. Yəhudilərin tarixin müxtəlif dövrlərində dini-siyasi zəmində təzyiqlərə məruz qalmaları və bir neçə dəfə sürgündə olmaları mehdilik inancının rahatlıqla qəbul etmələrinə səbəb olmuşdur. Daha sonralar milli bir şəkil alan yəhudilik dini, xilaskarlıq inancı da milliləşmiş və yalnız yəhudilərin xilasını ilə bağlı bir ideoloji konsepsiyaya çevrilməsinə təkan vermişdir. Axı zamanda xilaskarın zühuruna müjdə verilməsi ilə bağlı inanclara ilk olaraq yəhudilərin müqəddəs kitablarında rast gəlinir. (“Mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı elmi nəzəriyyələr” // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 1 (4). Bakı: “Nurlar”, 2020, səh. 93-105).

8. Mehdilik inancı buddizmdə də çox qüvvətlidir. Bu baxımdan xilaskarlıq inancı bir çox dinlərdə olduğu kimi buddizm tarixində də insanların maraqlarını özlərinə cəlb etmək və ya hakimiyyətin dayaqlarını gücləndirmək üçün əlverişli bir vasitəyə çevrilmişdir. Buddizmdəki xilaskarlıq inancın digər səciyyəvi cəhəti ümumbəşəri ideyaları özündə əks etdirməsidir.

9. Xristianlıqdakı xilaskarlıq inancı yəhudilikdən mənimsənilmiş, daha sonra öz prinsiplərinə uyğun olaraq formalaşmışdır. Təbii ki, xristianlıqdakı xilaskarlıq inancı ilə yəhudilikdəki xilaskarlıq inancının müştərək və fərqli cəhətləri vardır. Müştərək cəhət bundan ibarətdir ki, bütün dinlərdə olduğu kimi xilaskarlıq inancının mahiyyəti hər hansı bir xalqın və ya bəşəriyyətin xilasını ilə bağlıdır. Bundan əlavə oxşar cəhətlərə gözlənilən xilaskarın zühurundan sonra “qızıl əsr”in başlanması, ədalətin bərqərar olması, maddi rifahın yüksəlməsi, xoşbəxt cəmiyyətin qurulması və insanların mənəvi təkamülə çatması kimi inancları misal göstərmək olar. Fərqli cəhətlər isə daha çox xilaskarın kimliyi və quracağı cahanşümul dövlətin mahiyyətində özünü əks etdirir. (“Mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı elmi nəzəriyyələr” // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 1 (4). Bakı: “Nurlar”, 2020, səh. 93-105).

10. Mehdilik inancı islam dini dünyagörüşündə xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ islam məzhəbləri arasında fərqli

ölçüdə diqqətə alınır. Bəzi islam məzhəbləri mehdilik inancına səthi yanaşsa da, bəzi islam məzhəblərində bu inanc çox qüvvətlidir və həmin məzhəblərin ana platformasını təşkil etməkdədir. Başqa bir ifadə ilə desək, mehdilik inancı bəzi məzhəblərin dini-fəlsəfi və ictimai-siyasi həyatının ən vacib elementi kimi rol oynayır və inanc sistemlərinin formalaşmasında ən əsas amil kimi qəbul edilir. Mehdilik inancı erkən islam tarixində baş verən siyasi-ictimai hadisələrin nəticəsində meydana çıxmış bir çox məzhəblərin və dini cərəyanların ən əsas qaynağı olmuşdur. Bu baxımından mehdilik inancı islam dini-fəlsəfi, həmçinin ictimai-siyasi düşüncələrində böyük əhəmiyyət kəsb edir. (“Erkən İslam tarixində siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə mehdilik inancı” // Dövlət və Din ictimai fikir toplusu, № 01 (68). Bakı: “Universal Poligraf”, 2021, səh. 16-26).

11. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında mehdilik mövzusu geniş şəkildə təzahür etmişdir. Təbii ki, bu mövzu islam dininin problemi kimi işlənilsə də bir çox azərbaycanlı mütəfəkkirlər məsələnin psixoloji, sosioloji və siyasi tərəflərinə toxunmuş və bu anlayışla bağlı öz düşüncələrini qeyd etmişlər. Orta əsr azərbaycanlı alim və ədibləri mehdilik inancına ənənəvi dini prizmadan yanaşmış, bu problemi ilahiyyat elmləri kontekstində araşdırmışdır. Buna misal olaraq Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli və sairə azərbaycanlı mütəfəkkirləri qeyd etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox klassik dövr alimləri islam dininin, ələlxüsus imamiyyə məzhəbinin mehdilik inancı ilə bağlı görüşlərini müdafiə etmişlər. Mehdilik anlayışının tədqiqində ikinci istiqamət isə müasir dövr azərbaycanlı mütəfəkkirlərin tədqiqatlarında görünür. Belə ki, bu mövzuya öz elmi fəaliyyətlərində toxunmuş Əhməd bəy Ağaoğlu, akademik Vəsim Məmmədəliyev kimi alim və ictimai-siyasi xadimlər mövzunu ilahiyyat elmlərinin metodları ilə deyil, dişünaslıq və ya şərqşünaslıq elmlərinin predmeti kimi araşdırmışlar. (“Əhməd bəy Ağaoğlunun İslamda Mehdilik inancı ilə bağlı dini-fəlsəfi düşüncələri” // Dövlət və Din ictimai fikir toplusu. № 02. Bakı: “Universal Poligraf”, 2020, səh. 74-83).

12. Mehdilik inancı və bu inanc əsasında təşəkkül tapmış nəzəriyyələr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da təsiredici bir qüvvə kimi üzə çıxmışdır. Xüsusi ilə qeyd etdiyimiz məqam VII əsrdən etibarən aktuallaşmış və bu regionda bir çox dini-siyasi hərəkətlərin ideoloji doktrinalarında müşahidə edilmişdir. Abbasi xilafətinə qarşı VII-VIII əsrlərdə baş vermiş dini-siyasi xarakterli üsyanlarda mehdilik nəzəriyyəsi xüsusi rol oynamışdır. Mehdilik inancının daxilində gələcəyə inam kimi ideyalar dayandığı üçün təzyiqlərə və məğlubiyyətə məruz qalmış kütlələrə bir stimül verirdi. Bununla yanaşı mehdilik anlayışı dini bir inanc olduğu üçün inanlı kütlə tərəfindən rahatlıqla həzm olunurdu. Bu baxımdan işğalçı qüvvələrlə və totalitar rejimlərlə mübarizədə mehdilik inancı ən əlverişli silah kimi istifadə edilirdi. Bu cür faktları Azərbaycanda baş vermiş bir çox tarixi hadisələrdə müşahidə edə bilərik. Bu məzmununda Azərbaycanda baş vermiş dini-siyasi hərəkətlərə VIII-IX əsrləri əhatə edən xürrəmilər hərəkətini, həmçinin XV-XVI əsrlərdə üzə çıxmış qızılbaş-səfəvi fəaliyyətlərini misal çəkmək olar. Bu cəhətdən mehdilik anlayışının müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi orta əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. (“Место веры в мекдианство в идеологической политике государства Сефевидов” // Вчені записки, Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського. Том 31 (70), № 4, Киев: «Гельветика», 2020, стр. 198-204).

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin respublika və xaricdə çap etdirdiyi aşağıda göstərilən məqalələrində və iştirak etdiyi respublika və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır:

1. “Dünya ölkələri üzrə İslamın yayılma səbəbləri” // İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 21. Bakı: “Nurlar”, 2014, səh. 315-324

2. “İslamın Azərbaycana gəliş tarixi” // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı. 2016, səh. 1681-1682
3. “İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında məhdəviyyət inancının təzahürləri” // Şərq Fəlsəfəsi Problemləri. № 22. Bakı. 2018, səh. 97-115
4. “Проявление махдистских верований в творчестве Имададдина Насими” // Проблемы Восточной Философии. № 22. Баку. 2018, стр. 102-122
5. “Dünya dinlərində Mehdi inancının təzahürləri” // AMEA həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyədovun xatirəsinə həsr olunmuş “Müasir Şərqşünaslığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Papirus NP”, 2018, səh. 331-337
6. “İmadəddin Nəsiminin şeirlərində məhdəviyyət (xilaskarlıq) inancının təzahürləri” // “İslam Sivilizasiyası Qafqazda” II Beynəlxalq simpoziumunun materialları (tezisləri). Bakı: 2019, səh. 417-421
7. “Zerdüştlük`de Mehdilik inancının motifləri” // Hoca Ahmet Yasevi 2. Uluslararası bilimsel araştırmalar kongresi tam metin kitabı. Türkiye: “İksad Publications”, 2019, səh. 460-469
8. “Mehdilik inancının mənşəyi ilə bağlı elmi nəzəriyyələr” // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 1 (4). Bakı: “Nurlar”, 2020, səh. 93-105
9. “Əhməd bəy Ağaoğlunun İslamda Mehdilik inancı ilə bağlı dini-fəlsəfi düşüncələri” // Dövlət və Din ictimai fikir toplusu. № 02. Bakı: “Universal Poligraf”, 2020, səh. 74-83
10. “Mehdilik inancının sosial, psixoloji və siyasi səbəbləri” // Din Araşdırmaları Jurnalı. № 2 (5). Bakı: “Nurlar”, 2020 // səh. 43-55
11. “Место веры в мекхдианство в идеологической политике государства Сефевидов” // Вчені записки, Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського. Том 31 (70), № 4, Киев: «Гельветика», 2020, стр. 198-204

12. “Мотивы махдистских верований в ранних племенных религиях” // NotaBene, Югозападния университет «Нефит Рилски». № 50 (20). Болгария. 2020, стр. 5-15, <http://notabene-bg.org/read.php?id=1044>.

13. “Səfəvilər dövlətinin ideoloji siyasətində mehdilik inancının rolu” // Şərq xalqlarının I qurultayı – Bakı, 1920. Şərq dünyası 100 il əvvəl və bu gün beynəlxalq elmi konfransının tezisləri. Bakı: “Elm”, 2020, səh. 79-81

14. “Erkən İslam tarixində siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə mehdilik inancı” // Dövlət və Din ictimai fikir toplusu, № 01 (68). Bakı: “Universal Poligraf”, 2021, səh. 16-26

Dissertasiyanın müdafiəsi “10” “sentyabr” 2021- ci il tarixində saat “12⁰⁰” - da Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 – Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1141, Bakı şəhəri, Əhməd Cəmil küçəsi 41 A. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “25” “iyun” 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.06.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 43214

Tiraj: 100